

en författares visuella karta till stockholm

Per Anders Fogelströms bildsamling

Bild 1. Fogelström på promenad genom Stockholm.
Foto: Jan Delden, Expressen 1964 (bilden är beskuren).

»Den skildring av Stockholm och stockholmsliv som jag försökt ge i romanerna har byggts upp av många små bitar. Den har hämtats från bilder och kartor, ur uppgifter från böcker, tidningar, uppteckningar, från muntliga skildringar och egna minnen.«

Per Anders Fogelström i förordet till Stad i bild.

Artikelförfattare: Ann-Sofi Forsmark

Per Anders Fogelströms bildsamling skänktes till Stockholms Stadsmuseum år 1999. Den bestod av 87 pärmar med över 10 000 bilder, sorterade framför allt efter stadsdelar. Bilderna var av varierande material och ursprung. Fotografier av kända och okända fotografer, vykort och tidningsklipp samsades i pärmar med plastfickor. Samlingen bar spår av flitig användning och på bildernas baksidor eller andra tillgängliga ytor hade Per Anders Fogelström antecknat upplysningar som t.ex. gatuadresser och dateringar. I pärmarna trädde staden fram genom tid och rum; vinklar och vrår, människor och företeelser presenterade inom bildytans ram. Att söka bibehålla den ursprungliga ordningen och att säkra de avtryck som författaren lämnat var en viktig angelägenhet för Stadsmuseet. För att kunna bevara samlingen för framtiden var det dock nödvändigt att snarast byta ut det ursprungliga förvaringsmaterialet. Lösningen blev att pärmsblad för pärmsblad, bild för bild – både fram- och baksida – fotografera sig igenom hela materialet.

Fogelströms kanske mest kända och älskade böcker är romansviten *Stad*. Läsaren får där följa en släkts öden i ett föränderligt Stockholm mellan åren 1860 och 1968. Fogelströms episka berättarstil och detaljerade miljöskildringar tyder på en nära relation till det visuella uttrycket. I boken *Stad i bild* (1970) publicerade Per Anders Fogelström en liten del av sin omfattande bildsamling: »Jag ville gärna visa en del av de bilder jag haft framför mig under arbetet med romanerna. [...] En del av dem kanske bara i böcker eller i dåliga kopior – men ändå har de alla på sitt sätt påverkat skrivandet.« Kan man i Per Anders Fogelströms författarskap spåra det gedigna bildmaterial som han dagligen

Bild 2. Pärmsblad med vykort från Stockholmsutställningen 1930. Stockholms stadsmuseums samlingar.

omgav sig med? Hur har den visuella kunskap som bildsamlingen ger om Stockholm förvaltats i romanernas text? Med dessa frågor i huvudet läste jag åter romansviten, samtidigt som jag blädd-

rade mig igenom delar av bildsamlingen. Och visst fanns där länkar; ibland indirekta, ibland direkta. En ny dimension öppnade sig i de böcker och fotografier jag trodde jag kände.

Bild 3. Fotografiska vyer från Kornhamnstorg. Den övre från norr av Johannes Jaeger, troligen 1870-tal, den undre från söder av Frans Gustaf Klemming, troligen 1880-tal. Bildsamlingen låg ursprungligen i pärmar med plastfickor, men förvaras numera i arkivboxar och är emballerade med syrafritt papper. Stockholms stadsmuseums samlingar.

På spaning mellan pärmladen

I en av Fogelströms pärmar märkt »Södermalm« låg ett fotografi med en handskriven text på baksidan: »Skärningen mellan Stora och Lilla Glasbruksgatan.« Inga andra uppgifter fanns, men efterforskningar i Stadsmuseets samlingar visade att bilden är tagen vid 1900-talets början av fotografen Kasper Salin. På bilden ser vi ruffiga husfasader där putsen håller på att släppa. En reklamskylt uppmanar: »Begär alltid Zeniths margarin« och vittnar om livsmedelsproduktionens begynnande industrialisering. En kvinna går på gatans kullerstenar, i bildens bakgrund skymtar en annan kvinna med ett barn vid handen och på backkrönet står några ungar. Detta är före Katarinavägens färdigställande,

då Stora Glasbruksgatans backe från Slussen var den enda vägen för gående till Östra Södermalm. I boken *Barn av sin stad* går den tolvåriga flickan Emilie varje dag en lång väg: från arbetet på Melinders tvålfabrik på Stora Badstugatan bakom Hötorget till hemmet vid Nytorget på Söder. Emilie går längs Drottninggatan, passerar Gustaf Adolfs torg, det stökiga Norrbro och Västerlånggatan. Hon skyndar genom staden; de mer obekanta delarna känns farliga, hotande i mörkret. Äntligen når hon de välbekanta kvarteren: »Så väntade Söder med mörka berg, med skrattande fnask på sofforna kring ryttarstatyn vid Slussen, med fulla sjömän i Stora Glasbruksgatans trånga backe. Men på något underligt sätt var hon inte längre lika rädd. Här var hon hemma, busarna var hennes egna gators busar.«¹

Alternativet till Söders trånga backar växer upp norrut. Här byggs den nya staden enligt rutnät och mönster, och så ödsligt är det ännu

i utkanterna att området i folkmun får namnet »Sibirien«. Bilden från hörnet Odengatan–Roslagsgatan i gryningen till detta skeende låter oss ana en annan stad, med breda stadsgator för kollektivtrafik, vagnar och cyklar. Här kan varor från Roslagens bönder forslas till stadens växande befolkning och människor effektivt transporteras till de expanderade industrierna. Gatubelysningen ska sörja för att invånarna kan färdas tryggt även kvällstid. I *Barn av sin stad* flyttar den nu vuxna Emilies syster Gertrud med sin man Rudolf och sina döttrar till Sibirien, där Rudolf får närmare till sitt arbete som kusk vid Norra spårvägsbolaget. Vatten och avlopp inomhus är moderniteter: »ett underverk: bara vrida på kranen, kunna slösa hur mycket som helst«. Ändå oroar sig Emilie för hur systemen ska trivas i det karga området. Senare i boken beskrivs hur Gertrud åker med familjen för att hälsa på systemen på Södermalm. De har bestämt sig för att kosta på sig att ta Katarinahissen

Bild 4. Skärningen mellan Stora och Lilla Glasbruksgatan. Foto: Kasper Salin. Original i Stockholms stadsmuseums samlingar.

Bild 6. Katarinahissen omkring år 1897. Fotografiet är publicerat i bokverket Stockholm 1897, där Frans Gustaf Klemming anges som fotograf. Flera kopior av bilden finns också i Stockholms stadsmuseums samlingar.

– Rudolf har gett vika för hustruns och döttrarnas enträgna böner. Nedanför hissen står de och tittar upp mot den väldiga stålställningen. Äldsta dottern stavar sig igenom de stora målade skyltarna där uppe: »Wimans spisar, Halda fickur.«² Händelsen i romanen utspelar sig år 1898 och bilden i Fogelströms samling är fotograferad av Frans Gustaf Klemming ett par år tidigare. Hissens skylttexter syns tydligt på fotografiet.

Människor och händelser i staden

Politiska skeenden bildar ofta fond till romanfigurernas agerande och relationer. Genom de två första böckerna i sviten kämpar »Tummen« för arbetarnas rättigheter. Sonen Rudolf nöjer sig däremot med att skapa en trygg tillvaro för sin familj. De turbulenta åren under första världskriget får vi i stället följa

Bild 5. Hörnet Odengatan–Roslagsgatan. Fotografiet visar Per Anders Fogelströms montering av bilden och anteckningar, bl.a. en uppskattad datering. I övre och nedre högra hörnet syns accessionsnummer och märkning från Stockholms stadsmuseum. Bilden är tagen av fotografen Lars Larsson 1902 och originalet finns digitaliserat i Stadsmuseets fotodatabas.

Bild 7. Kravaller vid Strömbron 1917. Foto: Victor Malmström. Kopia finns i Stockholms stadsmuseums samlingar.

Erik, med vänsterradikala politiska ambitioner, och hans flickvän Maj. Ett kapitel i boken *Minns du den stad* utspelar sig den 5 juni 1917. Det var en dag då många av Stockholms invånare var på fötter. Ivar Vennerström och Hjalmar Branting skulle få svar på sina interpellationer i riksdagen om full medborgarrätt – de hade krävt att den fyrtio-gradiga rösträttsskalan skulle slopas. Sympatisörer uppmanades att möta upp utanför Riksdagshuset för att understyrka kravet. Men folk på väg dit möttes av polisspärar vid Norrbro – så också Maj som på avstånd ser uppradade poliser och militärer med blänkande bajonetter: »Maj försökte kämpa sig fram mot Norrbro. Nådige Strömgatans räcke mot vattnet och kände hur hon pressades mot stenvallen. Här var det farligt att stå, kom bara mer och mer folk. Hon lyckades ta sig fram till en lyktstolpe, den och muren bildade tillsammans ett värn. Här kunde hon stå tryggare, spana efter Erik, se vad som hände.«³ På ett fotografi från kravallerna har en ung pojke sökt skydd genom att ta sig fram till en lyktstolpe, kanske för att liksom Maj spana efter en kamrat i folkhavet. Det är trångt omkring honom och i förgrunden trampar en polishäst oroligt med en sabel hängandes från sadeln. Den hjälmprydda polisen håller tyglarna i vänsterhanden, beredd att dra blankt med den högra. Fotografiet är taget i hörnet av Strömgatan och Gustaf Adolfs torg. Händelserna den 5 juni urartade sedan: poliserna gjorde chock med dragna sablar, folkmassorna kastade sten och försökte välta spårvagnar. Erik får ett sår i huvudet av en polissabel och bärs med blodfläckt bandage på sina kamraters axlar in i Folkets hus. Under lång tid efteråt pågick debatten om vad som egentligen hänt, och vem som bar skulden – tongångar som liknar efter-

spelet till EU-toppmötet i Göteborg juni 2001, då polis och demonstranter drabbade samman.

I samma bok beskrivs också den stora livsmedelsbristen detta år. Stockholms fattiga och utslitna mödrar våndas när de inte kan ge sina barn mat och missnöjda makar knorrar. I kapitlet »Potatisslaget« beskrivs hur detta också kunde leda till oroligheter: »Några kvinnor stod utanför O.P. Jonssons matvaruaffär intill Nytorget. Magra, pinade av männens och barnens klagan, trötta på att knuffas i köer.«⁴ Potatisen är slut – ingen finns att köpa. På jakt efter mat marscherar kvinnorna vidare över Södermalm och hamnar till sist vid Carlssons matvaruhandel i hörnet Södermannagatan–Katarina Bangata.

Fyra liter potatis skall finnas därinne! Folkmassan har dock vuxit sig så stor att handlaren inte vågar öppna förrän ridande polis är på plats. En av de lyckliga åtta som får en halvliter vardera är Eriks gamla fattiga mor Bärta, men i tumultet förlorar hon dem igen: »– Ge hit! Ge hit mina potatisar, tjuvkäringar! Men nu fick hon en knuff så hon slogs omkull, kände ett rapp över ryggen. De sista potatisarna trillade iväg.«⁵ Det finns många bilder i Fogelströms samling som illustrerar det som kallades »de tröstlösa livsmedelsköernas år«. På ett fotografi, hämtat ur pärmerna »Arbetsliv«, marscherar kvinnor (och enstaka män) till Mjölcentralen för att kräva mjölk till sina barn. Bilden är tagen på Vasagatan. På den fläckade kopian kan man se hur

Bild 8. Mödrar på marsch mot Mjölcentralen. Foto: Victor Malmström. Stockholms stadsmuseums samlingar.

Bild 9. Detalj ur vykort från Studenttåget 1914. Stockholms stadsmuseums samlingar.

Bild 10. Vykort från Stockholmsutställningen 1930 – festplatsen i kvällsbelysning. Lägg märke till reklamskylten till höger, som beskrivs i I en förvandlad stad. Stockholms stadsmuseums samlingar.

Fogelström med rödpenna markerat var beskärningarna ska göras inför publiceringen i *Stad i Bild*.

I bildsamlingen finns även många vykort. Flera pärmbild är från Stockholmsutställningen 1930, som

verkar ha haft en rik utgivning både i färg och svartvitt. Utställningsområdet är spelplats för ett kapitel i boken *I en förvandlad stad*. Där möter vi den vuxne August Bodin, Emilies bror som blev adopterad av en rik fabrikörsfamilj.

»Vi läsare har själva skapat oss bilder av de älskade romanfigurerna, men kanske fanns förebilder även till människorna i Fogelströms bildsamling?»

Emelie, som arbetade med att demonstrera tvålpaketering vid den stora konst- och industriutställningen 1897 på Djurgården, bjuds nu dit på restaurang av sin välbestälde bror. Hon häpnas över allt som förändrats sedan förra gången – inte minst hur utställningsmiljön ter sig kvällstid, med all elektricitet: »Över festplatsen steg utställningsmastens stål-skelett, det kröntes av det segrande vingparet följt av en rad genomskinliga ljusskyltar för »de fyra stora« – VJ, AfÅ, Hela Världen, Husmodern. Blänkande fasader av eternit, stål, glas.«⁶ Emelie tycker att det hon ser ger en vision av en bättre värld, en ljusare och lättare. Flera vykort visar just de släta, funktionalistiska fasaderna och den höga masten där de ledande veckotidningarna annonserade ut sin popularitet: VJ stod för *Vecko-journalen*, AfÅ var förkortning för *Allt för Alla*.

I Fogelströms miljöskildringar förflyttas vi mellan Stockholms tidsskikt och möter människor som befolkar staden, brukar den – och förbrukas. Men det är inte bara miljöer som är tidstypiska – även människor präglas av sin tid. De ansikten vi ser på gångna tiders fotografier är andra ansikten än dagens, präglade av andra erfarenheter. Arbetarnas kroppar är märkta av ett hårt manuellt arbete som i vår del av världen knappt förekommer längre. I *Stad i världen* går en åldrande Emelie igenom kartonger med tidningsklipp och finner en tecknad bild av hamnarbetare. Kan bilden föreställa Henning, som invandrade till

Stockholm år 1860 för att få arbete?

»Det kunde vara hennes far. Ungefär så hade han sett ut.« Emilie låter göra en delförstoring: »De små ansiktena fyllde nu en lika stor yta som hela bilden förut. Varje litet streck syntes, dragen trädde fram ur fält av skuggor.«⁷ Vi läsare har själva skapat oss bilder av de älskade romanfigureerna, men kanske fanns förebilder även till människorna i Fogelströms bildsamling? När han skrev, ville han då ha verkliga ansikten framför sig och kan han då ha använt sig av delförstoringar från några av sina många fotografier för att finna en Henning, en Emilie, en Maj eller Erik?

Bilder är ett krävande, och inspirerande, källmaterial. De innehåller en mängd simultana betydelsebärande tecken, väsensskilda från textens format där ord följer ord, prydligt avskiljda med mellanslag. Bilder kan ge svar, men kanske andra svar än de förväntade. Vi söker något – men finner något annat, som ger upphov till fler frågor. Och kanske ligger bildsamlingars lockelse för författare däri; de kan vara ett slags visuella fästpunkter att starta historien ifrån, och med jämna mellanrum återvända till, för att sedan gå tillbaka med nya frågor till sin historia och dess rollinnehavare. På ett fotografi i en av Fogelströms Södermalmspärmor ser vi en ambulans i korsningen Götgatan–Skånegatan. Det är 1930-tal, i biltrafikens gryningstid då fler och fler gator breddas. Det är vått på de spårvägsbrutna kullerstenarna; måhända är det halt? Många åskådare har samlats längs gatans sidor och en kvinna i elegant kappa har tagit ett steg ut. Vill hon se bättre eller har hon bara bråttom över? På Götgatan 71, två trappor, har några människor slagit upp fönstret trots det till synes bistra vädret. Hörde de uppståndelsen och larmet från gatan? En historia kan börja.

Fakta

Projektet »Fogelström i bild« genomfördes från maj 2004 till juni 2005 med stöd från Särskilda fonden Jacob Wallenbergs stiftelse. Projektet avsåg dokumentation och konservering av PAF:s bildsamling. Bildsamlingen låg sorterad i 87 pärmor om totalt ca 10 000 individuella bildobjekt. För att kunna bevara samlingen för framtiden var det nödvändigt att byta ut det ursprungliga förvaringsmaterialet. Det fysiska arkivet utgörs nu av 188 arkivboxar med bildobjekt, samt en arkivbox med fyra originalpärmor. Originalmaterialet skannades i flera steg för att bygga upp ett digitalt arkiv med totalt 29 000 bildfiler. Det digitala arkivet är uppbyggt så, att man pärmblad för pärmblad kan »bläddra« sig fram, samt även se både fram- och baksida på de individuella bilderna. Bildfilerna är namngivna enligt ett speciellt system, där t.ex. »PAF211203« står för »Per Anders Fogelströms samling, pärm 21, pärmblad 12, bild 03«. På så sätt har kontexten bevarats, den ordning som Per Anders Fogelström själv valde för sitt bildmaterial. Alla bilder i artikeln är hämtade från PAF:s digitala bildarkiv.

Romansviten *Stad* består av fem delar:

Mina drömmars stad (1960)
Barn av sin stad (1962)
Minns du den stad (1964)
I en förvandlad stad (1966)
Stad i världen (1968)

Text- och bildkällor

Bild 1: Norrmalm, pärmblad PAF612205
Bild 2: Östermalm, PAF5655
Bild 3: Gamla stan, PAF0604
Bild 4: Södermalm, PAF211203
Bild 5: Norrmalm, PAF713001
Bild 6: Södermalm, PAF130901
Bild 7: Norrmalm, PAF612204
Bild 8: Ämnesordnad pärm, »Arbetsliv«, PAF 762602
Bild 9: Gamla stan, PAF04300
Bild 10: Östermalm, PAF565504
Bild 11: Södermalm, PAF340704
Citat 1: *Barn av sin stad*, s. 15
Citat 2: *Barn av sin stad*, s. 299
Citat 3: *Minns du den stad*, s. 202
Citat 4: *Minns du den stad*, s. 191
Citat 5: *Minns du den stad*, s. 194
Citat 6: *I en förvandlad stad*, s. 60
Citat 7: *Stad i världen*, s. 112

Bild 11. Ambulans på Skånegatan. Enligt anteckning på baksidan foto av Axel Swinhufvud på 1930-talet. Bilden kan möjligen vara fotograferad i samband med den allvarliga kollision mellan en ambulansvagn och en buss som inträffade på Götgatan 22 januari 1931. Stockholms stadsmuseums samlingar.